

Ірина ПАСЬКО

м. Київ

НАУКОВІ ШКОЛИ В УКРАЇНСЬКОМУ “ПРОВІНЦІЙНОМУ” Й “СТОЛИЧНОМУ” ВИМІРІ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена аналізу діяльності українських наукових шкіл. Проблема осмислюється з методологічної точки зору; звертається увага на дослідження результатів діяльності наукових шкіл та їхньої ролі в українському та світовому науковому просторі. Особливу увагу приділено термінологічним питанням цієї сфери дослідження.

The article is devoted to the analysis of priority significance of the scientific societies in Ukrainian science and the factors of its acknowledgment. The problem is examined from the methodological point of view and should turn the researcher's attentions to studies of the results of scientific societies' activity and theirs real role in Ukrainian and world scientific space. Special attention is paid to the terminological questions of this research field.

Феномен наукової школи як інтелектуального явища, становлення й розвиток шкіл, їх роль, значення і внесок в науку був і залишається предметом багатьох історико-наукових й культурологічних досліджень. Історія науки як складової національної культури в Україні дає про наукову творчість вчених обширний матеріал. Але хотілося б зосередитися на питаннях, пов'язаних із територіальним статусом наукових співтовариств та їх культурологічним значенням, яке вони мали у соціокультурному поступі окремих історичних регіонів України. Регіональні наукові співтовариства є, зокрема, й вельми цікавим й перспективним об'єктом українознавчих досліджень.

Наукове співтовариство (або співдружність) як специфічна корпоративна спільність потребує самоідентифікації, по-перше, як в засобі самовідмежування від інших соціальних груп і, по-

друге, як в засобі самозбереження і самовідтворювання. Тенденція до того, що чим довше існує якийсь науковий напрям, тим складніше він структурований порівняно з новими галузями наукового знання, виявляє себе на всьому протязі історії науки. Тому термін “наукова школа” достатньо утвердився і найчастіше використовувався для самоідентифікації в українській науковій та соціокультурній сфері [15, 1022]. Притому і в світовому науковому просторі термін визнаний та існує вже декілька сторіч. Він використовується по відношенню до цілих галузей наукового знання, які зародилися завдяки діяльності конкретних дослідників і одержали усесвітнє визнання. Поняття це закріпилося і за відносно скромними, особливо порівняно з попереднім прикладом, за масштабами і результатами діяльності, регіональними науковими співтовариствами, чиєю головною відмінною ознакою, а головне, цінністю є наявність особливої духовної спільності й інтелектуальної атмосфери між членами корпорації.

Дефініцію – “регіональна” – наукова школа, в нашому розумінні, набуває, виходячи, по-перше і перш за все, з її територіального місцезнаходження, а не у зв’язку з локальним (місцевим) значенням її діяльності і внаслідок відсутності широкої наукової популярності її лідера.

Зауважимо, що “регіональним” науковим школам в Україні належить не тільки пріоритетність, але й першість в певних наукових напрямках. Пригадаємо створені ще в 40-х рр. ХІХ ст. наукові школи слов’янознавства – в Харківському університеті (І. І. Срезневський) і фольклорно-краєзнавчу в університеті Св. Володимира в Києві (М. О. Максимович), які на той час існували в офіційному науково-освітньому просторі належали до провінційних інтелектуальних осередків, але згодом отримали визнання серед східноєвропейської й західноєвропейської спільноти.

І. І. Срезневський впродовж чотирьох років плідних історико-філологічних і етнологічних студій під час закордонного наукового відрядження¹ вивчив майже всі слов’янські мови,

¹ Стаття І. І. Срезневського „Вступительное чтение в курс статистики государств европейской системы просвещения в их современ-

зокрема, мову, культуру та побут русинів. Саме в своєму лекційному курсі вперше прочитаному Харківському університеті, на підґрунті якого Срезневським у подальшому були написані й докторська дисертація і навчальні посібники, ним були розроблені основні принципи викладання історії й літератури слов'янських мов та культури, які стали класичними для слов'янознавства ХІХ ст. В 1834 р. він опублікував статтю „Взгляд на памятники украинской народной словесности”, у якій одним із перших висловив думку, що українська мова є самостійна мова, „а не наречие русского или польского [языка]... один из богатейших языков славянских,... язык поэтический, музыкальный, живописный” [13, 2]. Як і Максимович, Срезневський розпочав свою наукову кар'єру не з мовознавчих і фольклористичних студій. Першопочатково, Срезневський, як випускник морально-політичного (рос. – нравственно-политического, прим. І. П.) відділення Харківського університету служив в місцевих судових установах, захистив дисертацію на ступінь магістра політичної історії, статистики і політичної економії, читав лекції по статистиці в університеті, обіймаючи посаду ад'юнкта, і опублікував статтю за цією темою. Маючи намір присвятити себе викладанню статистики, він подав до захисту докторську дисертацію „Опыт о предмете и элементах статистики и политической экономии”, у якій розвив ідеї про статистику як „основу інших політичних наук”. І лише після відхилення цієї дисертації (з небезпечним звинуваченням у неблагонадійності) більшістю колег Срезневського по юридичному і філософському факультетам він остаточно зосередився на слов'янознавстві [3, 276-279]

З поступом наукової кар'єри М. О. Максимовича, який у 1834 р. очолив щойно створений „провінційний” (за термінологією середини ХІХ ст.) університет Св. Володимира в Києві, пов'язаний розквіт фундаментальних досліджень в галузі філологічних дисциплін, передовсім історії української мови. Відзначимо, що формування Максимовича-вченого відбувалося не традиційним шляхом. Він, відомий в Московському

ном состоянии» була надрукована в Журналі Міністерства Народної Освіти (рос. – ЖМНП), 1838. – Ч. ХХ.

університеті як авторитетний професор ботаніки, в Києві розпочинає ґрунтовні дослідження з серйозних проблем мовознавства і етнології, передовсім, в площині історії українського письменства та літератури. На думку В. С. Іконнікова, подібний стрімкий перехід від ботаніки і зоології до мовознавства “у наш час крайньої спеціалізації наук може видатися науковим авантюризмом. У ті часи було не те: професори нерідко викладали одночасно науки, які не мали між собою нічого спільного, тому що освіту одержували й потребували енциклопедичну”. [1, 382-383, переклад укр. – І. П.] Подібне явище в університетському середовищі в ті роки не було винятковим, і це пояснювалося не лише енциклопедичним характером університетської освіти, а прагненням окремих вчених до розробки єдиної методології для дослідження як природничих, так і гуманітарних наук. В цьому відношенні наукова діяльність Максимовича як засновника і лідера київської наукової школи була яскравим прикладом. В основу вивчення філологічних проблем він поклав розроблені ним методи дослідження рослинного світу, які базувалися на еволюційній теорії розвитку та на уявленні про природу, як про самоутворювану систему. До того ж в новій для себе університетській сфері науки Максимович мав вже певний досвід, оскільки ще в період перебування в Московському університеті почав видавати пам’ятки українського фольклору, виступати як літературний критик і видавати літературні альманахи. У своєму лекційному курсі Максимович зосереджувався на характеристиці пам’яток російської і української народної творчості як одному із найважливіших історичних джерел, підкреслюючи, що „иногда в предании народном затаено больше истины, чем раскрыто оной в иной догадке и розыске ученого”[6, 69].

Лідери цих шкіл і напрямів на момент їх створення – молоді талановиті вчені, в подальшому стали гордістю української науки і широко відомі за кордоном. Безумовно, цьому вельми сприяло наукове стажування в західноєвропейських університетах, яке надавало процесу розвитку регіональних наукових співтовариств загальносвітового контексту. Остання теза підтверджується досягненнями слобожанської природничої

наукової школи у першій третині XIX ст. Так, випускником Харківського університету уродженцем Полтавщини Йосипом Варвинським в середині 1830-х років був започаткований такий унікальний напрям природничих досліджень як нейрогенна теорія медицини. Свої медичні студії, розпочаті в Харкові під керівництвом М. І. Єллінського (ректор Харківського університету в 1830-33 рр.), Й. В. Варвинський продовжив в Дерптському університеті [7, 51]. Свої ідеї, узагальнені в докторській дисертації й захищеній ним в Дерпті в 1838 р., Варвинський популяризував під час своєї подальшої педагогічної діяльності в Московському університеті, а у другій половині XIX ст. вони були розвинені І. М. Сеченовим і С. П. Боткіним [2, 22, 29.]. У подальшому наукова кар'єра професора Й. В. Варвинського була пов'язана з медичним факультетом Московського університету, де він очолив госпітальну терапевтичну клініку і як засновник новаторського природничого напрямку в Харківському університеті, створив інший науковий осередок, розвиваючи, зокрема, функціональний напрям у медицині, започаткований І. Є. Дядьківським [8, 343].

В рамках наукової школи поза сумнівом має місце зв'язок між ідеями попередників і продовжувачів, дослідженнями засновників та їхніх учнів. Спадкоємність в науці найяскравіше виявляється саме в створенні й розвитку наукових шкіл. Вони можуть бути різними за профілем і напрямом, кількістю і складом учасників, але будь-яку наукову школу відрізняє, в першу чергу, наявність безперечного лідера, який є яскравою творчою особою. Унікальність засновника наукової школи полягає в тому, що саме йому належить відкриття нового явища або наукового напрямку, саме ним запропонована нова теорія або розроблений новий метод дослідження і висунута на їх основі оригінальна стратегічна дослідницька програма. Авторитет обличчя лідера школи, багаті ідеями і гідною спадкоємством, стимулює постановку перспективних питань і концепцій обґрунтування нового знання. Саме особа лідера впливає на формування певних стандартів поведінки і мислення, які характеризують специфічний дух школи та її етичні принципи. Таким чином, під поняттям наукової школи як столичної, так

і регіональної розуміємо: неформальну творчу співпрацю дослідників різних поколінь на чолі з науковим лідером в рамках нового наукового напрямку, об'єднаних єдністю програмних і методичних підходів до вирішення проблем, стилем роботи і мислення, що отримала значні результати, завоювала авторитет і суспільне визнання в своїй області знання.

Наукові школи виникали не тільки в середовищі класичних університетів. Створені завдяки приватній ініціативі співтовариства учених досягали в своїй самостійній діяльності вельми помітних результатів і з часом перетворювалися в науково-дослідні інституції. Широко відомо, наприклад, що невеличка Бактеріологічна станція (лабораторія), організована в 1866 р. в Одесі І. І. Мечниковим і розвинена його учнем Д. К. Заболотним, стала в подальшому ядром перспективних наукових напрямів – мікробіології та імунології, і була передвісником декількох профільних установ в цій науковій сфері. Дослідницькі ініціативи, що зародилися в Одесі, у подальшій своїй практичній реалізації достатньо плідно координувалися з Пастерівським інститутом в Парижі, тобто набували європейського масштабу. Притому, науковий авторитет обох вчених був високо оцінений як на батьківщині, так і за її межами: Мечников в 1908 р. став Нобелівським лауреатом, а Заболотний – президентом ВУАН (1928) і академіком АН СРСР (1929) [11, 215–218].

Київський історик та методолог науки В. І. Онопрієнко, критично аналізуючи понятійний апарат, який сформувався в наукознавстві в Україні, починаючи з другої половини ХХ в., зокрема відзначив, що поняття “наукове співтовариство” часто замінювалося поняттям “наукова школа”, що не можна визнати правомірним. Поняття “наукова школа”, не дивлячись на те, що одній з головних характеристик її теж є певна “матриця” (парадигма, відповідно до концепції Томаса Куна) [5, 207–208] – наукова програма школи, все-таки є вужчим поняттям, скоріше соціально-психологічним, для характеристики якого особливо важливі лідер і творчий клімат школи. Звідси, зокрема, витікає, що наукові школи в принципі не таке масове явище в науці, як це часто уявляється в українському наукознавстві. Невипадко-

во, помічає Онопрієнко, зарубіжні соціологи науки іронізують, що наукові школи характерні виключно для радянської науки. “До того ж у нас майже не говорять про негативне значення наукових шкіл – адже відкриття, якими відмічені поворотні віхи в розвитку науки, як правило, є результатом колективних зусиль, вони готуються багатьма дослідниками, хоч і виражаються у певній формі якимось одним з них” [9, 80].

Фердинанд Тенніс розглядав поняття “співтовариства” і “товариства” як різні і навіть протилежні форми спілкування в науковому світі. Для “співтовариства” характерні такі відносини між вченими, які припускають близьку єдність, підтримуваних “природною мораллю”, традицією або загальними переконаннями. “Товариство” засноване на принципах домовленості і обміну інформацією між дослідниками, кожний з яких в принципі може знаходитися в стані конфлікту і конкуренції зі всіма іншими. Якщо застосувати термінологію Тенніса до концепції Куна, виходить, що в періоди згоди і взаєморозуміння вчені існують в “науковому співтоваристві”, а в “кризові” – в “науковому товаристві” [14, 162]. Для Куна “наукове співтовариство” (тут дійсно доречний цей термін Ф. Тенніса) саме визначає свою розумність, і це вдається тому і в тій мірі, в якій йому вдалося відстояти свою свободу, у тому числі і свободу думки.

Автор даної статті дотримується толерантності щодо переваги якогось певного із двох вищенаведених понять, вважаючи, що між термінами “наукова школа” і “наукове співтовариство” (співдружність) немає смислового антагонізму.

Накреслимо, що термінологічна коректність в українознавчих дослідженнях в сфері історико-наукових та культурологічних студій має й певну методологічну обумовленість. Уточнимо, що основними ознаками наукової школи є, перш за все, наявність ієрархічно структурованої вченої співдружності, яка самовідтворюється в часі і в просторі і реалізує себе в традиційних для української й світової науки формах. Безперечною вимогою для існування наукової школи є наявність територіальної спільності його членів – в історію української науки правомірно увійшли і досі існують такі поняття, як київська, харківська, одеська, львівська, острозька та інші наукові шко-

ли. Притому всі вони ідентифікуються як національні наукові співтовариства і репрезентують здобутки української науки у світовому науковому поступі.

Відчуття корпоративності, тобто приналежність (у розумінні приналежності наукового світогляду) до конкретного наукового напрямку і визнання науковим лідером конкретного ученого (вчителя), не означає ігнорування співіснування і розвитку наукових напрямів (гіпотез) в інших наукових корпораціях. Прогресивний розвиток шкіл в науці передбачає, перш за все, широку обізнаність про діяльність паралельних наукових напрямів і критичну оцінку власних досягнень. Саме поєднання наукової ерудиції і здатності аналітичного і критичного осмислення створює перспективний базис для діяльності конкретної наукової корпорації. Дотримання вказаної вище методологічної настанови в українознавчому дослідженні позбавляє ортодоксальності суджень стосовно результативності діяльності та досягнень вітчизняних наукових шкіл як столичних, так і регіональних.

Певна методологічна ліберальність, яка дозволяє доволіно визначати наявність наукових шкіл в українському науковому просторі не тільки у минулому, але й тепер створює небезпеку надавати значні превенції найбільшим науково-дослідним і науково-педагогічним інституціям, перш за все, столичним. Застосування виняткової системи кількісних критеріїв, через перш за все соціально-політичні чинники, які діяли в Російській імперії і Радянському Союзі впродовж декількох століть, автоматично ставило в лідируюче положення саме столичні установи, залишаючи провінційних науковців фактично без належних умов для наукової діяльності, не говорячи вже про відповідний фінансовий зміст відповідних інституцій.

Відзначимо, принагідно, що формальний підхід до застосування системи кількісних критеріїв не дозволяє, наприклад, виділити таку форму суспільних асоціацій, як наукові товариства. На відміну від наукових шкіл, вони історично виникали і виникають тепер за ініціативою приватних осіб, в першу чергу – учених, і діють за принципом саморегулювання. За певних умов деякі з них можуть придбати статус державних і таким чином

породжувати нові ланки в мережі офіційних установ, сприяючи її саморозвитку. Отже, суспільні самоврядні об'єднання можна розглядати як вільний стохастичний елемент жорстко зарегульованої державної системи, необхідний для її прогресивного розвитку. Держава, зі свого боку завжди прагне прийняти відповідні заходи для її регламентації, встановити контроль за їх діяльністю. Проте, як свідчить історичний досвід, кількість добровільних суспільних об'єднань з часом збільшується, поки, нарешті, не утворює розгалужену систему альтернативних державі соціальних угруповань. Найактивніше відбуваються ці процеси в періоди соціальних зрушень, коли проблеми формування і збереження національної духовної культури виходять на перший план [10, 374]. Науково-організаційна діяльність товариств полягала в організації лабораторій, біологічних станцій, учбових курсів і інших установ, які іноді набували статусу державних, що сприяло саморозвитку мережі наукових, освітніх і науково-практичних закладів. Величезна заслуга в цьому процесі наукової творчості належить саме регіональним товариствам, які стали центрами, де закладалися організаційні принципи майбутньої української академічної науки, створювалися суто демократичні наукові традиції.

Власні українознавчі студії автора засвідчують, зокрема, що у гуманітарному і природодослідному науковому просторі в Україні наприкінці XIX на початку XX ст. відбувалися яскраві прояви наукової думки, які реалізовувалися у новаторських відкриттях і пріоритетних досягненнях. Ставала помітнішою гуманізація дослідницької і науково-практичної діяльності. Створювалися нові громадські приватні заклади і установи науково-освітнього і педагогічного медично-лікувального спрямувань, започатковувалися відповідні наукові товариства. Саме у цей період у Києві виникають Київські вищі жіночі курси – перший в Україні жіночий університет, Фребелевський педагогічний інститут, Лікарсько-педагогічний інститут для розумово відсталих дітей; на базі Київського комерційного училища розпочалося на громадських засадах читання лекції з соціальної медицини, формується природничо-лікарська секція в Українському науковому товаристві (УНТ), на якій до-

повіді оголошуються українською мовою [12, 41–47]. Оцінка ефективності діяльності і внеску окремих учених і наукових колективів припускає ширший соціокультурний контекст аналізу, здійснювати який доцільно переважно з позицій різних наукових дисциплін і точок зору. При цьому, найбільш пріоритетним завданням залишається оцінка внеску конкретного вченого в розвиток конкретної наукової школи або співтовариства, визначення його місця в інтелектуальному контексті певного історичного регіону та його соціокультурному поступі.

Література:

1. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834-1884) / Под ред. В. С. Иконникова. – К., 1884.
2. Зиновьев И. А. К истории высшего медицинского образования в России: Организация госпитальной терапевтической клиники и кафедры патологической анатомии в Московском университете. – М., 1962.
3. Историко-филологический факультет Харьковского университета. – Вып. II. – Харьков, 1905.
4. Келле В. Ж. Научное сообщество // Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990.
5. Кун Томас. Структура научных революций. – К.: Port-Royal, 2001.
6. Максимович М. А. Откуда идет русская земля? – М., 1871.
7. Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVII – перша половина XIX століть. Бібліографічний словник. Випуск 1. – К., 1998.
8. Микулинский С. Р. Очерки развития историко-научной мысли: Об исторической памяти (К 200-летию со дня рождения И. Е. Дядьковского). – М., 1989.
9. Онопрієнко В. І. Наукове співтовариство: Вступ до соціології науки. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 1998.
10. Павленко Ю. В., Руда С. П., Хорошева С. А., Храмов Ю. О. Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах. – К.: „Академперіодика”, 2001.
11. Пасько І. В. Историко-медицині аспекти формування наукової школи академіка Д. К. Заболотного (до 75-річчя від дня смерті ученого) // Українознавство–2004. Календар-щорічник. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005.
12. Пасько І. В. Формування суспільної та етичної позиції вченого в медичній науці в Україні: Овксентій Корчак-Чепурківський і

Іван Сікорський // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій: Зб. наук. пр. за результатами міжнар. наук. конф. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2007.

13. Срезневский В. И. Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского. – СПб., 1898.

14. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М, 1986.

15. Храмов Ю. А. Научная школа: статус, характерные признаки, условия возникновения и причины распада / История физики. – К., 2006.